

**МАТВИЄНКО В.М.,
кандидат історичних наук,
доцент**

*Інститут міжнародних
відносин Київського
національного університету
імені Тараса Шевченка*

На етапі сучасної історії людства з її провідною тенденцією до глобалізації міждержавних стосунків вирішення проблеми геополітичної орієнтації України потребує від вітчизняних інтелектуальної, політичної та наукової еліт рішучого подолання реліктів гетто-ментальності та меншовартості й вироблення україноцентричної світоглядної моделі, яка задаватиме систему координат проекту подальшого розвитку країни. При цьому слід мати на увазі, що україноцентрична візія системи регіональних міжнародних відносин не протистоїть європоцентричній і в цілому збігається з нею, а ідея незалежної України відповідає теоретичним конструкціям спільного європейського дому, однак наша держава має пройти свій шлях до європейської сім'ї народів.

Більше двох століть тому, після остаточного скасування російською імператрицею Катериною II автономного статусу Гетьманщини, Україна перетворилася з важливого суб'єкта міжнародних відносин на

**УКРАЇНСЬКЕ
ПИТАННЯ В
СИСТЕМІ
МІЖНАРОДНИХ
ВІДНОСИН
ЦЕНТРАЛЬНО-
СХІДНОЇ ЄВРОПИ
НА ПОЧАТКУ
XX ст.**

об'єкт користних зовнішньополітичних намірів Петербурга, Берліна, Відня і Стамбула. В результаті трьох поділів Речі Посполитої Україна вступила у ХХ ст. розділеною між Російською та Австро-Угорською імперіями. Її становище і перспективи на міжнародній арені виглядали досить невтішними, навіть із фактом самого існування української нації погоджувалися лише окремі вчені. Абсолютна ж більшість європейських державних діячів вважала український народ, використовуючи термін Георга Гегеля, “неісторичним”. Водночас бездержавність і роз'єднаність українських територій та заострення військово-політичних суперечностей між імперією Романових та Габсбурзькою монархією робили Україну важливим об'єктом дипломатичної гри провідних країн регіону.

Перша світова війна, що розпочалася як збройний конфлікт між двома угрупованнями імперіалістичних держав, знову поставила Україну в епіцентр воєнно-політичних і дипломатичних подій. Аналізуючи в 1915 р. причини війни та її можливі наслідки, відомий шведський соціолог і один із засновників геополітики Рудольф Челлен зазначив: “Ми маємо... всі підстави зараховувати українське питання до одного з головних мотивів світової війни”. Тому її першочерговим завданням, на думку Р.Челлена, мало стати вирішення проблеми Східної Європи шляхом відокремлення від Росії Фінляндії, балтійських країн, Білорусі та України (до Дону), котрі в культурно-цивілізаційному сенсі належать до Європи¹.

Р.Челлен енергійно підтримав проект політичного переустрою Центрально-Східної Європи, запропонований ще у 1889 р. видатним німецьким філософом Едвардом фон Гартманом. У праці “Два десятиріччя німецької політики та сучасна світова ситуація” він розглядав загарбані Росією східноєвропейські народи в якості “дійсних союзників середньоєвропейської мирної спілки по той бік російського кордону”. На його думку, справа захисту європейської культури та цивілізації від російської агресії й територіальної експансії вимагала заснування незалежних Польщі, Балтійського королівства (у складі Естляндії, Ліфляндії й Курляндії) та “Дніпровської держави”, або “Королівства Київського” з приєднанням Фінляндії до Швеції, а Бессарабії до Румунії.

Е. фон Гартман закликав також до створення спільного європейського протиросійського військово-політичного блоку, в якому Швеція та Балтійське королівство отримали б гарантії своєї безпеки з боку Німеччини, а Україна та Румунія – з боку Австро-Угорщини. Подібне геополітичне перевлаштування Центрально-Східної Європи жодним чином не мало зашкодити Росії, оскільки “виключно воно уможливить справжнє існування російської національної держави”².

У розпал Першої світової війни набув організаційного оформлення рух німецьких учених, політиків і підприємців “Середня Європа”, кінцевою метою котрого було створення між Балтійським, Адріатичним і Чорним морями спільного економічного, культурного і правового простору. Один із лідерів руху Фрідріх Науманн у жовтні 1915 р. опублікував книгу з аналогічною назвою, що невдовзі була перекладена основними європейськими мовами. У ній стверджувалося, що внаслідок географічного розташування й особливостей історичних доль проміжні між Німеччиною та етнічною Росією нації, включно з українцями, вимушені орієнтуватися на одну з цих держав, належати до їхніх сфер впливу й блокуватися з ними, а тому: “що російським не хоче або не може бути, мусить стати середньоєвропейським”³.

За умови переможного закінченні війни, вважали Ф.Науманн та його однодумці (визначний соціолог Макс Вебер, професор-орієнталіст Ернст Йекх, журналіст Пауль Рорбах та ін.), після спільної боротьби проти російського ворога центрально-східноєвропейські нації повинні були створити союз із центром у Празі. З його появою зникла б актуальність небезпечних з огляду на наслідки різноманітних панславістських та всенімецьких проєктів, а також планів Великої Сербії, Великої Румунії та інших.

На відміну від частини громадсько-політичних і наукових діячів, що належали до прибічників організації “Середньої Європи”, Берлін і Відень до початку Першої світової війни традиційно визнавали офіційну доктрину Російської імперії, що навіть не містила такого поняття, як український народ. Провідні німецькі експерти, які напередодні війни консультували уряд у питаннях “східної політики”, не вважали російське українство значною політичною силою порівняно, наприклад, із поляками.

Тому перші політичні кроки німецького керівництва після вибуху липневої кризи 1914 р. стосувалися саме російської Польщі: 31 липня кайзер Вільгельм II і канцлер Теобальд Бетман-Гольвег (який особисто симпатизував “середньоєвропейцям”) зробили заяви про необхідність відновлення польської держави. Але стрімкий розвиток подій на початку серпня 1914 р., що призвів до вступу у війну проти Центральних держав не лише Росії та Франції, а й Великої Британії, змусив Берлін і Відень звернути особливу увагу на український національно-визвольний рух.

У підготовленому 11 серпня 1914 р. посланні канцлера Т.Бетман-Гольвега німецькому послу у Відні зазначалося, що “зреволюціонування не лише Польщі, а й України є для нас дуже важливим як засіб боротьби з Росією”⁴. А вже 2 вересня того ж року експерт з польсь-

кого питання і колишній німецький консул у Варшаві барон фон Рехенберг передав начальникові імперської канцелярії Ваншаффе меморандум, головною ідеєю котрого була підтримка української державницької традиції в інтересах німецької військової стратегії.

Стосовно ж можливої форми політичного режиму незалежної України, Рехенберг віддавав перевагу монархії, але цілком слушно стверджував, що визначення персони монарха вимагало б вирішення складних питань: якщо ним був би представник династії Гогенцоллернів чи Габсбургів, могла виникнути підозра у зовнішньому втручанні, тому мало йтися лише про республіку з козацькими традиціями. Водночас німецький дипломат вважав сумнівним запровадження в Україні надійного порядку з огляду на значне поширення там радикально-соціалістичних та інших революційних ідей, а також відданість царській владі російських та зросійщених чиновників і офіцерства. Тому австрійський уряд повинен був узяти на себе завдання організації друкованої пропаганди серед російських українців на користь відновлення давньої козацької держави, що підготувала б ґрунт для введення регулярних німецько-австрійських військ у Наддніпрянщину⁵.

Під тиском Берліна міністр закордонних справ Австро-Угорщини Берхтольд 20 листопада 1914 р. у телеграмі послу в Берліні принцу Гогенлоє та послу у Стамбулі маркграфу Паллавічіні наголосив, що “нашою головною метою у цій війні є максимально тривале послаблення Росії, і для досягнення цієї мети в разі нашої перемоги ми розпочнемо заснування незалежної від Росії Української держави”. Маючи це на увазі, Відень підтримуватиме діяльність створеного 4 серпня 1914 р. у Львові політемігрантами-соціал-демократами з Наддніпрянщини (Дмитро Донцов, Михайло Гаврилко, Володимир Дорошенко, Андрій Жук, Олекса Назарій та ін.) “Союзу Визволення України”⁶.

Уже 1 жовтня 1914 р. газета “Berliner Tageblatt” опублікувала велику статтю члена СВУ, галицького націонал-демократа Євгена Левицького “Вигнання Росії з Чорного моря”. Провідною ідеєю роботи було те, що відтіснивши Росію від Балтійського та Чорного морів можна зруйнувати “китайську стіну”, якою Україна була відгороджена від Західної Європи, що призведе до розквіту Наддніпрянщини.

Тоді ж у Відні уперше побачила світ книжка засновника вітчизняної політичної географії, члена СВУ Степана Рудницького “Ukraina und die Ukrainer”. У ній автор аналізував можливість утворення балто-чорноморської федерації за участю України, Фінляндії, Естонії, Латвії, Литви та Білорусі. Показово, що до переліку країн-членів федерації С. Рудницький не включив Польщу, вважаючи, що вона є “середньо-європейським краєм, котрого природні зв'язки лежать у Середній Європі”⁷.

Для ефективнішого пропагандистського забезпечення військово-політичних завдань Німеччини на сході Європи у жовтні 1914 р. в системі берлінського МЗС було створено Центральне управління закордонних служб на чолі з бароном Муммом фон Шварценштайном – майбутнім послом у Києві за гетьманату П.Скоропадського. До числа штатних співробітників управління належали “середньоевропейці” Матіас Ерцбергер (майбутній канцлер), Е.Йєкх, П.Рорбах і Аксель Шмідт, які у своїх наукових та публіцистичних працях стверджували, що відновлення української державності звільнить Німеччину від російської загрози. Саме їхні погляди у “східному питанні” були визначальними для оточення канцлера Т.Бетман-Гольвега та керівництва МЗС Німеччини.

У розпал військових успіхів німецько-австрійських армій на Східному фронті у серпні 1915 р. (росіяни на той час втратили Конгресову Польщу, Холмщину, частину Волинської губернії та Литву) Центральне управління закордонних служб прийшло до висновку, що “для подальшого розвитку українського питання потрібно створити український національний комітет з представників різних партій. З названих груп тільки одна є спроможною відстоювати українські інтереси, а саме соціал-демократична партія, яку представляє СВУ. Важливим є те, що ця чільна організація офіційно висловить побажання, відповідно до якого німецький уряд у випадку укладення миру візьме на себе місію гарантувати ті права, які надасть українському народові уряд Росії”. Автори “українського проекту” пропонували скористатися нормами Переяславсько-Московської угоди 1654 р. з тим, щоб “вільно обраний генеральними зборами гетьман мав навіть право провадити власну зовнішню політику, призначати послів та ін.”⁸.

На противагу Берліну австрійське військово командування і вище політичне керівництво продовжували вважати, що перебіг війни на Сході передусім залежить від позиції поляків. Віденські політики висловлювалися за возз'єднання Королівства Польського з Галичиною в межах Габсбурзької монархії, що імпонувало краківському Головному національному комітету Вінценти Вітоса (польський прем'єр у 1920-1921, 1923 та 1926 рр.), Ігнація Дашинського (лідер Польської соціал-демократичної партії Галичини) та полковника Владислава Сікорського (глава польського уряду в 1922-1923 та 1939-1943 рр.).

Натомість вище німецьке політичне керівництво наполягало на заснуванні буферної держави, що включала б територію колишньої російської частини Польщі й повністю підлягала райхові. Але зрештою брак людських ресурсів змусив Німеччину й Австро-Угорщину прийняти 5 листопада 1916 р. декларацію, що проголошувала створення на польських землях, вирваних з-під російського панування,

самостійної держави із спадкоємною монархією і конституційним ладом. Причому ані про її кордони, ані про час утворення у декларації не йшлося, а лише про формування польських збройних сил, які б діяли під німецько-австрійським командуванням.

Наступного дня імператор Австро-Угорщини Франц Йосип I проголосив автономію Галичини, чим офіційно затвердив владу польського адміністративного апарату на українських землях дунайської монархії. Цим були остаточно перекреслені сподівання галицьких українців на визнання їхніх національно-політичних прав.

Акт 5 листопада 1916 р. і спроби створення сурогату польської державної влади, повністю підлеглої німецькому й австрійському генерал-губернаторам, не визнала, крім Центральних держав, жодна інша країна. Російський уряд у зв'язку з цим заявив протест, а в наказі по армії і флоту від 12 грудня 1916 р., торкаючись основних цілей війни, Микола II зазначив, що однією з них є "створення вільної Польщі з усіх трьох її нині розрізнених частин", певна річ, в унії з Росією. До зазначеного протесту приєдналися Париж і Лондон, надавши тим самим самодержавству свободу дій у розв'язанні польського питання.

Незадовго до повалення самодержавства, 14 лютого 1917 р., між Росією і Францією була підписана таємна угода: Париж в обмін на російську допомогу в справі встановлення післявоєнного східного кордону з Німеччиною зобов'язався підтримати Петроград в усьому, що стосуватиметься встановлення після переможного закінчення війни західних кордонів Російської імперії. Збереження єдності Росії відповідало національним інтересам країн Антанти, а українське і польське питання розглядалися лише як внутрішня справа Петрограда.

Росія була союзником Франції та Великобританії у Першій світовій війні, а після неї мала стати головною противагою відродженню німецького імперіалізму. На додаток до цих геополітичних міркувань Лютнева 1917 р. демократична революція зробила Росію ідеологічно привабливішою для країн Антанти. Утворення ж Центральної Ради для західних демократій відбулося фактично непоміченим, український національно-визвольний рух (як і фінський, білоруський, латиський чи литовський) сприймався в якості німецько-австрійського витвору, спрямованого на послаблення Антанти і США.

Протягом 1917 – початку 1918 рр. головним для Антанти в Центрально-Східній Європі було збереження Східного фронту проти Німеччини й Австро-Угорщини, який опинився під загрозою розпаду внаслідок революційних подій у Росії. Захід явно недооцінив спроможність більшовиків захопити владу в Петрограді й утримати її, а тому можливість боротися проти радянської влади в Росії, допомагаючи національно-визвольним рухам народів її європейської частини, відкидалася.

Лише через рік, після військової поразки Центральних держав і краху Брестської системи міжнародних відносин у Центрально-Східній Європі, засновник британської геополітики Хелфорд Макіндер звернув увагу на роль “окраїнних держав” і, передусім, України для збереження балансу сил на континенті. У 1919 р. за дорученням керівника лондонської дипломатії Джорджа Керзона в якості Британського верховного комісара він відвідав Одесу й Новоросійськ, де даремно намагався переконати провідників білогвардійського руху (в т.ч. Антона Денікіна) у потребі визнання *de facto* новопосталих держав та схилити перших до співпраці з поляками проти більшовиків.

По поверненні до Лондона в рапорті урядові та доповіді на засіданні кабінету міністрів Х.Макіндер пропонував створити “альянс прикордонних держав включно з Україною” та лігу цих держав з Польщею, Чехословаччиною і Румунією для формування широкої східноєвропейської антиросійської й антибільшовицької коаліції. В опублікованій того ж року книзі “Демократичні ідеали та реальність. Дослідження з політики відбудови” (перевидана у 1944 р.) учений стверджував: “Хто панує в Східній Європі, той керує Осередньою землею (“Heartland”); хто панує в Осередній землі, той керує Світовим островом (Європа, Азія й Африка. – В.М.); хто панує на Світовому острові, той керує світом”⁹.

Але навіть такий далекоглядний і перспективний політик, як військовий міністр і міністр авіації Вінстон Черчилль, виявився не в змозі належним чином оцінити план Х.Макіндера і його блискучий футурологічний аналіз. Як слушно зазначав через більш, ніж півстоліття один із британських дослідників, Лондон самоусунувся від вирішення проблем Східної Європи, разом із цим “відійшла й підтримка, на яку сподівалося багато потенційно самостійних регіонів, як, наприклад, Україна”¹⁰.

Тим часом дезінтеграційні процеси на території колишньої Російської імперії протягом весни-осені 1917 р. прискорили кристалізацію нової східної політики Берліна, передусім, в українському питанні. Вище керівництво Німецької імперії, котре на початку Першої світової війни звернулося до ідеї обмеженого сприяння державотворчим прагненням українців, ще на зламі 1915-1916 рр. остаточно усвідомило, що Україна може стати для райху не просто допоміжним, а й життєво важливим чинником досягнення перемоги у війні. А найважливішою передумовою для використання цього чинника було визнання права українців на створення національної держави, додатковою причиною підтримки Берліном ідеї незалежної України, як противаги новій Польщі, стала ви-мушена декларація від 5 листопада 1916 р.

Після цього активізувалася діяльність створеної заступником голови Пангерманського союзу генералом Гебзаттелем Німецької спілки підтримки волелюбних прагнень українців “Вільна Україна”, що видавала журнал “Східноєвропейське майбутнє” і до початку 1918 р. організувала у великих містах 99 доповідей та диспутів щодо принципів української політики Німеччини. Офіційні німецькі умови миру від 19 серпня 1917 р. передбачали, що, крім визнання новопроголошеної Польської держави, Німеччина буде обстоювати права на суверенітет України, Фінляндії, балтійських провінцій, а також Фламандії, Ірландії, Єгипту й Персії.

За іронією історії, 25 жовтня 1917 р., тобто в день більшовицького перевороту в Петрограді, на зустрічі канцлера Міхаеліса з начальником політичного відділу Головного військового командування генералом Бертенверфером було остаточно окреслено контури німецьких планів на Сході. З огляду на винятковий економічний потенціал України армія мала забезпечити в ній німецькі промислові інтереси. До того ж відокремлення Наддніпрянщини від етнічної Росії значно послабило б останню в усіх аспектах і забезпечило б для Берліна суходільний шлях через Балкани на Близький Схід.

Таким чином, військове командування ініціювало нову німецьку політику стосовно України, щойнопризначений канцлер погодився з нею без жодних застережень, шлях до підписання “хлібного миру” між Центральними державами і УНР у Бресті був відкритий. Але київські лідери, цілком прагматично підійшовши до визначення мети переговорного процесу, водночас і надалі залишалися в полоні ілюзорної ідеї створення для мирних переговорів однорідного соціалістичного, федеративного уряду з представників усіх крайових урядів, які діяли на території колишньої Російської імперії.

Хоча слід визнати, що федералістські позиції керівництва Центральної Ради та абсолютної більшості її депутатів були об'єктивно зумовлені ступенем політичної зрілості українського національно-визвольного руху на момент перемоги Лютневої демократичної революції 1917 р. Про бачення організованими українськими колами найближчих перспектив визвольної боротьби досить чітко уявлення дає декларація Ради Товариства українських поступовців (ТУП) “Наша позиція”, оприлюднена в грудні 1916 р.

Її вимоги не йшли далі “автономного устрою тих держав, з якими нас поєднала була історична доля; державу ми розуміємо як вільну спілку рівноправних та рівноцінних націй, серед яких не повинно бути ні гнобителів, ні гноблених. Отже, боролись ми і боротимемось за демократичну автономію України, гарантовану такою ж федерацією рівноправних народів, за цілковите забезпечення культурно-

національних вартостей і політичних прав українського народу, за добрі способи йому самостійно розвиватися і поступоватись економічно... Йдучи до зазначеної мети, шукаємо собі спільників як серед співзвучних елементів недержавних націй Росії, так і серед тих, на жаль, нечисленних заступників російського громадянства, що поділяють основне наше домагання – автономно-федеративного устрою державної організації на демократичних підставах”¹¹.

Наймасовіша національна політична організація – Українська партія соціалістів-революціонерів (УПСР), що мала вирішальний вплив на вироблення курсу Центральної Ради й до котрої, зрештою, вступив і сам Михайло Грушевський, у своїй програмі (липень 1917 р.) вважала “необхідним під теперішню хвилю вимагати перебудови російської держави на федерацію рівноправних національно-територіальних республік з забезпеченням в їх межах прав національних меншостей”¹². Аналогічне положення містилося і в програмному документі створеної у червні 1917 р. на базі ТУП Української партії соціалістів-федералістів (УПСФ): “Російська держава повинна перетворитись на демократичну республіку федеративну, в якій Україна має займати місце окремого штату”¹³.

Конференція найстарішої серед національних політичних організацій – Української соціал-демократичної робітничої партії (4-6 квітня 1917 р.), чії лідери домінували в Генеральному Секретаріаті до середини січня 1918 р., також виходила з того, що “федерація автономних національних або краєвих одиниць – це найкраща гарантія демократичних і національно-політичних прав кожної нації або країни”. Зрозуміло, що делегати конференції висловилися на користь підтримки гасла федералізації державного устрою республіканської Росії¹⁴.

На автономістсько-федералістських позиціях після Лютневої революції 1917 р. перебували не лише провідні українські політичні організації, а й майже всі з більш, ніж 50-ти національних партій, які виникли чи поновили свою діяльність на території колишньої Російської імперії. Це цілком стосувалося навіть таких досить активних у політичному відношенні регіонів із помітним розвитком капіталізму та певними державницькими традиціями, як Прибалтика чи Закавказзя (литовська Партія національного прогресу “Пажанга”, Естонська демократична партія, Латиський селянський союз, Грузинська національно-демократична партія, Вірменський революційний союз “Дашнакцутюн”, Мусульманська демократична партія “Мусават” та інші впливові об’єднання).

Лише Польська соціалістична партія (ППС) та її союзники Польська селянська партія (ПСЛ) і Партія національної незалежності, а також Партія активного опору Фінляндії продовжували

твердо відстоювати гасло усамостійнення своїх країн від Росії, слушно розраховуючи скористатися для його реалізації сприятливою міжнародною військово-політичною ситуацією, що склалася у Східній Європі протягом 1917 – початку 1918 рр. Керівники зазначених політичних угруповань, які мали давні й широковідомі традиції революційної боротьби з царським самодержавством, не чекали примарного завершення Першої світової війни, а виходили з доконаного факту поразки в ній та розпаду Російської держави.

З вітчизняних політичних об'єднань на той час подібне перспективне геополітичне бачення місця України в системі регіональних міжнародних відносин було властиве, на жаль, лише емігрантському СВУ, котрий з огляду на свій статус не мав суттєвого впливу на керівництво Центральної Ради. Один з організаторів СВУ й колишній секретар ЦК УСДРП Андрій Жук¹⁵ у травні 1918 р. опублікував у тижневику “Дойче політик” статтю з промовистою назвою “В які державні зв'язки повинна входити Україна”.

Не ставлячи під сумнів здатність України з огляду на її територію, чисельність і природні ресурси до самостійного державного життя, автор публікації наголошував на потребі пошуку зовнішньоекономічних ринків. Але, на його думку, цю проблему вона не могла вирішити ні у зв'язку з Польщею, ні у союзі з Литвою, оскільки ці відроджені держави тяжіють до Північного моря, в чому Україна не має зацікавленості й увійшла б у конфлікт із багатьма державами даного регіону.

Тому, оскільки віроломство й тяжкий національний гніт Москви ще надто довго зберігатиметься в пам'яті українського народу, Київ мусить звернути свою увагу на Схід, де саме формувалася федерація нових державних утворень – Дону, Кубані й Тереку. Через тісні політичні контакти з ними Україна мала б вийти до Каспію, Туркестану й Західного Сибіру, де мешкало кілька мільйонів переселенців із Наддніпрянщини. Такий зв'язок відітнув би Москву від Кавказу і забезпечив би сприятливі умови для опанування місцевими чорноморськими портами та встановлення тісних відносин із причорноморськими державами¹⁶.

Можна і слід, звичайно, дискутувати щодо пріоритетності чорноморського чи балтійського векторів зовнішньої політики молодій українській державності, або їхнього природного поєднання, що автору здається найоптимальнішим за тих умов. Але безперечним є той факт, що тривала, до початку 1918 р., невизначеність керівництва Центральної Ради у справі офіційного проголошення самостійності УНР та відстоювання ним федералістських принципів на постросійському просторі певним чином послаблювали об'єктивно провідні позиції останньої серед нових незалежних держав Східної Європи.

Брестська система міжнародних відносин до кінця осені 1918 р. значною мірою компенсувала зовнішньополітичні прорахунки українського проводу, але її руйнація в результаті військової поразки Центральних держав створила надзвичайно складні й нерідко критичні зовнішні обставини для керівництва відродженої УНР, подолати котрі йому так і не вдалося.

ПОСИЛАННЯ

- ¹ Цит. за: Українська державність у ХХ столітті: Історико-політологічний аналіз / О.Дергачов (керівник авт. колективу). – К.: Політична думка, 1996. – С.125.
- ² Левандовський В. Україна та Росія: спроба цивілізаційного аналізу (За матеріалами західноєвропейської соціально-філософської та суспільно-політичної літератури другої половини ХІХ сторіччя) // Політологічні читання. – 1992. – № 4. – С.168-169.
- ³ Цит. за: Українська державність у ХХ столітті... – С.135.
- ⁴ Цит. за: Кураєв О. Ідея української держави і нові засади “східної політики” Німеччини (1914-1916) // Розбудова держави. – 2000. – № 7-12. – С.160.
- ⁵ Там само. – С.161.
- ⁶ Кураєв О. Ідея української держави у політиці Австро-Угорщини періоду Першої світової війни // Розбудова держави. – 2000. – № 1-6. – С.166.
- ⁷ Цит. за: Українська державність у ХХ столітті... – С.95.
- ⁸ Кураєв О. Ідея української держави і нові засади “східної політики” Німеччини (1914-1916)... – С.167.
- ⁹ Mackinder, Sir Halford. Democratic Ideals and Reality. A Study in the Politics of Reconstruction. – New-York, 1944. – P.113.
- ¹⁰ Blouet B.W. Sir Halford Mackinder as British High Comissioner to South Russia, 1919-1920 // Geographical Journal. – 1976. – № СХІІІ. – P.235.
- ¹¹ Лотоцький О. Сторінки минулого. Ч.3 / Ред. Р.Смаль-Стоцький. – Варшава: Друк. Наук. т-ва ім.Шевченка, 1934. – С.302.
- ¹² Українські політичні партії кінця ХІХ – початку ХХ ст.: програмові і довідкові матеріали / Упоряд. В.Ф.Шевченко та ін. – К.: Консалтинг, Фенікс, 1993. – С.119.
- ¹³ Там само. – С.147.
- ¹⁴ Степанюк В., Довбищенко Я. З історії українського соціально-демократичного руху (1900-1918 рр.). – Харків: Вид-во Харк. Ком-ту УСДРП, 1918. – С.29.
- ¹⁵ Див.: Стрельський Г.В. Українські дипломати доби національно-державного відродження (1917-1920 рр.) / За ред. Л.С. Тупчіснка, В.Г. Ціватого. – К., 2000 – С.13.
- ¹⁶ Вісти закордонної преси. – 1918. – 24 травня.

Надійшла до редакції 13.01.2003